

Ідеологія соціальної політики сучасних держав

Анотація

У статті аналізується ідеологічний дискурс сучасної соціальної політики як інтерпретаційні рамки, за допомогою яких агенти держави сприймають соціальну реальність і можливості її вдосконалення. Концептами, що визначають цей дискурс, можуть бути концепти біовлади та високого модерну. Інтенція влади контролювати більшість соціальних практик підводить до ідеї соціальної політики, що присвячена стандартизації й раціоналізації соціальних практик. Ця політика має свої обмеження контролю, оскільки не враховує належною мірою неформальних соціальних процесів і багатоманіття практик пристосування до умов сучасного суспільства.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічний дискурс, соціальна політика, біовлада

Ідеологія як форма світогляду посідає особливе місце стосовно соціологічної науки. Найчастіше в західній критичній теорії суспільства ідеологію протиставляли науковому погляду на соціальну реальність. Можна констатувати, що ідеологія є одним із найбільш оспорюваних понять у просторі політичної теорії. Поняття ідеології пов'язувалося ліворадикальними дослідниками з ідеєю ангажованості соціального знання владними структурами. Ішлося про протиставлення наукової картини соціального світу, сформованої незалежними дослідниками, та ідеологічної як помилкової,

спотвореної картини, сформованої в інтересах владної еліти та політичних структур. Такий погляд на ідеологію як форму хибної свідомості був сформований ще в класичному марксизмі і пізніше використаний у 60-х роках ХХ століття критичною соціальною теорією. Проте ідеологію можна розглядати й у ширшому контексті — у цьому разі вона стає дискурсом з приводу суспільства і держави.

До кінця ХХ століття постмодернізм, неомарксизм, фрейдизм і нові досягнення у сфері лінгвістики збагатили теоретичну рефлексію ідеології. Вивчення ідеологічного мислення перетворювалося на акти декодування смислу, а не просто викриття хибної сутності, що її треба відкинути. Наприклад, у працях К.Лефорта ідеологічний дискурс розглядається як дискурс соціальності у просторі секулярного світу, позбавленого виходу в трансцендентність. Звідси замкнутість соціальності на самій собі породжує смисл ідеологічного дискурсу в індустріальному і постіндустріальному соціальних просторах [Лефорт, 2007]. Спираючись на працю сучасного російського дослідника Г.Мусіхіна [Мусихин, 2013], можна виокремити низку відмітних рис ідеології як одного із дискурсів, що функціонують у сучасних суспільствах.

1. Ідеологічний дискурс являє собою інтерпретаційні рамки, завдяки яким індивіди вибудовують ставлення до реальності суспільства.
2. Ці рамки виникають у процесі практичного “перекладу” ідей, колективних вірувань мовою політичних понять.
3. Ідеологічний дискурс має бути зрозумілим не окремим індивідам, а доступним для розуміння представникам соціальних груп або суспільства загалом.
4. Для формування зрозумілого всій групі ідеологічного дискурсу важливим є образ “чужого”, котрий у даному випадку не просто “інший”, а є втіленням “піднесеної сутності Зла”, що загрожує груповому Благу. У цьому разі важливою є відсутність знань про реального “чужого”, що найчастіше виявляється як відсутність потреби в такому знанні.

Назагал ідеологічний дискурс — безкомпромісний спосіб обґрунтування дійсності, який може ігнорувати внутрішню непослідовність вірувань саме внаслідок своєї безкомпромісності. Парадокс ідеологічної позиції полягає в тому, що як така вона зазвичай не усвідомлюється. Ідеологізований завжди хтось інший, хто використовує свою ідеологію як обман. Праві критикують лівих за їхній ідеалізм і відрив від реальності, ліві критикують правих за їхню ідею відсутності соціальної солідарності всього суспільства. І ті, і ті виходять у своїх ідеологічних позиціях із розуміння реальності “як такої” й виправдовують свої вірування тим, що “це і так усім зрозуміло”, що їхні ідеї випливають із “самозрозумілого”. Логічно і раціонально обґрунтувати ідеологію практично неможливо, натомість вона створює зрозумілу й емоційно привабливу картину світу, в якій “ми” — розумні, наділені піднесеним духом, відповідальні громадяни, яким властиві ідеали, — протистоять “їм” — розбещеним, непослідовним, цинічним, негідним членам суспільства.

Від стислого опису сутності ідеології як дискурсу перейдімо до аналізу ідеології соціальної політики сучасних держав. Метою пропонованої статті є уточнення загальних ідеологічних рамок, закладених у всіх моделях соціальної політики. Позначити такі рамки можна через два концепти — концепт біовлади і концепт ідеології високого модерну. Розгляньмо гіпотезу: ідеологічним підмурком сучасної соціальної політики є принципи високого модерну, утвердження яких супроводжувалося трансформацією традиційної влади домодерних суспільств у біовладу, що домінує в індустріальних суспільствах.

Поняття “біовлада” належить М.Фуко, проте сутність її відмінності від традиційної влади найліпшим чином побічно було проаналізовано у праці “*Vita active, або Про діяльне життя*” Г.Арендт [Арендт, 2000]. У цій праці Г.Арендт звертає увагу на те, що не так публічне життя, як індивідуальне біологічне життя дедалі більше перетворюється на центр сучасної політики. Посилаючись на класичну античну політичну думку, праці Платона й Аристотеля, Г.Арендт зазначає, що поділ простору людського життя на приватну сферу і публічний простір уперше виникає в античному місті-полісі. У приватному житті, центром якого були домогосподарство і сім'я, відбувалося продовження роду й основна економічна діяльність античності. Йому у свідомості греків протистояло життя в публічному просторі поліса як друге життя, більш гідне для вільної людини. Приватне життя фактично могло бути прирівнене до *zoé*, до біологічного життя роду і визначалося як простір необхідності й залежності [Агамбен, 2011]. Політичне життя (*βίος πολιτικός*) було можливе тільки для людей, наділених логосом, здатних вирішувати питання, не вдаючись до насильства, шляхом риторики раціональної аргументації, і визначалося як простір свободи. З точки зору Г.Арендт витіснення публічного соціальним у масовому суспільстві відбувається як емансипація процесу життя в його найрізноманітніших формах, виведення його з приватної сфери в соціальність. Життя як продовження роду, як біологічне й економічне життя поступово заміняє в політиці принципи публічності. У масовому суспільстві політична поведінка представників більшості груп вважається передбаченою і підпорядкованою усталеній системі норм суспільства. Для вивчення типових форм групової соціальної поведінки наприкінці XIX століття створюються дві науки: політекономія і соціологія. Їхнім технічним інструментом стає статистика — наука, ґрунтована на законах великих чисел. Політичне життя в масовому індустріальному суспільстві стає рутинною практикою для соціальних інженерів і бюрократів-функціонерів, а не місцем для вільного вчинку, як це розуміли античні філософи. Біовлада як влада над тілами і контроль здоров'я населення виявляє себе як дисциплінарна влада в індустріальному суспільстві. Можна сказати, що саме ця інтенція влади контролювати більшість соціальних практик веде до ідеї соціальної політики як політики, що не тільки розв'язує найболючіші соціальні питання, а й політики, присвяченої стандартизації та раціоналізації традиційних народних звичаїв і способів життя.

До становлення нового індустріального типу суспільства держава не мала інформації з багатьох важливих питань. Часто втручання такої мало-

поінформованої державної влади в життя підлеглих було непродуктивним і згубним, але, з іншого боку, давало змогу підлеглим ухилятися від реально-го контролю з боку влади. У новому типі суспільства чисельність населення зростає, ускладнюються не лише способи виробництва, а й соціальні практики. Тому невпинно зростає необхідність у стандартизації різних видів інформації (переписи населення, категорії і методи статистики, демографії, а пізніше соціології). Це з неминучістю веде до формування схематичного і спрощеного, внаслідок своєї вузької прагматичності, погляду державного чиновника на соціальну реальність. Однак це розширює можливості держави втручатися в життя громадян ефективніше, організувати санітарно-гігієнічні заходи, політичну пропаганду, допомогу бідним, тобто організувати соціальну політику.

Індустріальний соціальний простір, що формується в Новий час у Західній Європі і пізніше – у США, був динамічнішим за середньовічний соціальний простір. Як пише К.Лефорт, у всіх доіндустріальних суспільствах способи виробництва консервативний; “при капіталізмі консервативна ідеологія збов’язана приховувати революцію, що живе у способі виробництва” [Лефорт, 2007: с. 292–293]. Зміни, пов’язані із промисловою революцією, супроводжуються змінами у сфері знання про соціальне і в ідеології. Якщо за Середньовіччя ідеологія була пов’язана із сакральним церковним знанням, джерело влади визначалося як трансцендентне і соціальність трактувалася як світ земної влади, підпорядкованої владі вищого Божественного начала, то в індустріальному суспільстві картина соціального світу змінюється. Під впливом процесу секуляризації соціальність розчакловується, джерело влади тепер міститься не зовні, а всередині соціального простору, і різноманітні соціальні сили втягуються в процес постійної боротьби за владу. Для об’єднання більш динамічного і різноманітного соціального простору формується ідеологічний дискурс, в якому уживаються ідеологічно різноманітні картини соціального світу: консервативні, ліберальні, соціалістичні, анархічні. За всієї позірної різноманітності ідеологій основною функцією, що їх об’єднує, є функція приховування соціальних відмінностей, формування єдиної плюралістичної картини суспільства, де є місце для задоволення потреб усіх соціальних груп на засадах вільної економічної конкуренції. Ясна річ, за цих умов єдиний ідеологічний образ індустріального суспільства містить суперечності. Спроба надолужити прогалини спільного дискурсу примушує до “послідовного звернення до різноманітних, логічно несумісних схем пояснення, навіть тоді, коли з усією очевидністю переважає певний зразок” [Лефорт, 2007: с. 295].

У динамічному соціальному просторі боротьби групових інтересів дуже ускладнюється ідеологічна робота з “затемнення” соціальних відмінностей. Таке “затемнення” в ідеологічному дискурсі можливе суто через формування певної раціоналізованої картини соціального світу, коли ця картина видається за саму суть соціальної реальності. Раціональність Просвітництва формує в ідеології індустріального суспільства універсальний смисл для всіх соціальних груп. Якщо в релігії образ Єдиного трансцендентний, а тому не потребує додаткового обґрунтування, то ідеологія, навпаки, потребує її раціоналізації для підтримання внутрішньої єдності в суспільстві.

Розвиток соціальних і політичних наук пов'язаний із тим, що ідеологічному дискурсу індустріального суспільства були необхідні раціональне вираження і саморефлексія. Без наукового аналізу ідеологічний дискурс не міг перевіряти свій зв'язок із постійно змінюваною соціальною реальністю, що загрожувало йому втратою конкурентоспроможності у символічному полі боротьби.

Від консерватизму до анархізму зберігається в ідеологічному дискурсі та сама модель: зводиться корпус приписів, застосування яких є умовою знання та дії для всіх соціальних груп. Таким чином, ідеологічний дискурс вибудовує картину соціального світу завжди з позицій вищих ідеалів, передбачаючи, що ці ідеали ніколи не втіляться в життя, але вони створюють ідеальну мету, образ справедливого суспільства, якого варто прагнути. Представники інтелектуальної еліти, котрі формують ідеологічний дискурс, від початку ставлять себе в позицію вчителів і пророків, носіїв і проповідників правил справедливого соціального світу для всіх верств індустріального суспільства. В усіх ідеологіях зберігається думка про вчителя і хранителя соціальних зв'язків, що вирізняються тендітністю. Соціальний порядок утверджується не сам по собі: його підтримує влада, що контролює і координує суперечливі процеси в суспільстві і не дає вибухнути революції та хаосу.

Соціальне в ідеології виникає тоді, коли зникає чи перекривається вихід до трансцендентного джерела влади — соціальний простір замикається на собі самому. Місце релігійної картини світу заступає ідеологічна. Від цього моменту соціальне прояснюється із самого соціального, не вимагаючи при цьому звернення до вищих сил. Суспільство стало об'єктом, котрим держава могла управляти і перетворювати його з метою вдосконалення. Прогресивна національна держава береться до проектування суспільства відповідно до найпрогресивніших стандартів нових моральних наук. Наявний соціальний порядок, що його більш ранні держави приймали як даність, уперше став предметом активного управління, відтворюючи себе під пильним наглядом держави.

Необхідно особливо наголосити, що в ідеологічному плані перша концепція соціальної держави була породженням консервативної думки, а творець її — Лоренц фон Штайн — був яскравим представником консервативного напрямку в науці та політиці. Відомо, що консерватизм виник як реакція на Велику французьку революцію 1789 року та ідеї Просвітництва, що її підготували. Вихідним пунктом консервативної думки завжди була установка на неприпустимість революційних змін, що загрожували засадам чинного режиму. У закликах до перебудови життя консерватори вбачали небезпечне прожектерство, що суперечить реальності. Один із основних принципів консерватизму — це опора на наявну дійсність. Позиція німецьких консерваторів була не так охоронною, спрямованою на блокування будь-яких змін і перетворень, як еволюціоністсько-реформаторською. Метою концепції соціальної держави Л. фон Штайна став пошук способів усунення виниклих у ранньому індустріальному суспільстві суперечностей засобами самої держави. Першорядної важливості набувало розв'язання “соціального питання”, загострення якого становило головну небезпеку для ста-

більності суспільства. Л. фон Штайн визначив “соціальне питання” як “робоче питання”, як проблему пауперизму. Саме пауперизм (зубожіння народних мас і важкі умови праці), а не політичні ідеології, є причиною нових революцій.

Визначаючи сутність соціальної держави, Лоренц фон Штайн писав: держава “зобов’язана завдяки своїй владі підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх різних суспільних класів і для окремої особистості, що самовизначається. Вона [держава] зобов’язана сприяти економічному і суспільному прогресу усіх своїх громадян, позаяк, зрештою, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі говорять про соціальну державу” (цит. за: [Кочетков, 2012: с. 26]). Це визначення соціальної держави вважають класичним.

Соціальний вимір формується засобами соціальної політики, реалізуваної кожною державою в різноманітних формах залежно від рівня її соціально-економічного розвитку і місця в міжнародному просторі. Починаючи від О.Бісмарка, Дж.М.Кейнса, Л.Ерхарда концепція соціально зорієнтованого ринкового господарства безпосередньо пов’язувалася з необхідністю досягнення соціального контракту між державою, бізнесом і суспільством. Зазвичай виокремлюють чотири базові моделі організації соціальної політики в європейських країнах [Социальная Европа, 2011: с. 22–25], що відображають різний рівень залученості й відповідальності держави, бізнесу, громадських організацій, приватних фондів, місцевих органів влади і трудящих мас, а також різні способи формування фондів для покриття витрат у соціальній сфері: континентальна, або бісмарківська модель передбачає активну участь держави у формуванні соціальних фондів і функціонуванні їх, а також обов’язкове медичне страхування на виробництві; соціал-демократична, або скандинавська модель ґрунтується на принципах перерозподілу доходів через загальне прогресивне оподаткування і вимагає активної участі держави в організації й забезпеченні соціальних служб; південна, або латинська модель у країнах Південної Європи вирізняється відносно низьким рівнем соціального захисту й незначною залученістю держави в соціальне забезпечення; універсальна, або ліберальна модель представлена у Великій Британії й Ірландії, де обмежений обсяг соціальних прав, головним чином у сфері охорони здоров’я, надають резидентам і фінансують із державного бюджету. Для країн континентальної моделі (Австрія, Німеччина, Бельгія, частково Італія, Нідерланди, Франція, Люксембург) характерний суттєвий внесок зайнятих і роботодавців через систему страхування й обов’язкових відрахувань у соціальні фонди. У Скандинавських країнах помітною є участь держави в перерозподілі доходів через пряме оподаткування.

Усі перелічені вище моделі соціальної політики ґрунтуються на ідеології високого модерну. Головні принципи цієї ідеології викладено у праці Дж.Скота “Благими намірами держави. Чому і як зазнавали краху проекти поліпшення умов людського життя”. Можливо, аналіз переваг і вад цієї ідеології дасть змогу прояснити проблеми сучасної соціальної політики. Ідеологія високого модерну ґрунтована передусім на вірі в можливість втручання в природний і соціальний порядок речей. Це втручання здійснюється з

метою благоустрою природи й удосконалення соціального порядку. Високий модерн — “ідеологія переважно бюрократичної інтелігенції, техніків, планувальників та інженерів. Їхнє становище перебдачає не тільки права та привілеї, а й відповідальність за велику роботу з розбудови нації та соціального перетворення” [Скотт, 2005: с. 160]. Як справедливо зазначає Дж. Скотт, перш ніж критикувати цю ідеологію, слід пригадати, що, по-перше, “практично кожне високомодерністське втручання в соціальну політику здійснювалося за підтримки громадян, які потребували допомоги та захисту, а по-друге, всі ми так чи інакше відчули на собі сприятливий вплив різноманітних високомодерністських систем” [Скотт, 2005: с. 161–162]. Найпозитивніших результатів соціальної політики досягають тоді, коли бюрократична завзятість із реорганізації суспільства коригується організованим громадянським суспільством за умов розвиненої демократії та лібералізму.

Вадами цієї ідеології є самі масштаби соціальної політики. За великомасштабного планування соціальних процесів неодмінним стає нехтування частковими складовими, що найчастіше становлять сутність реального соціального життя. Прагнення раціоналізації й утилізації всіх соціальних процесів не враховує розмаїття соціальних практик, намагається переформатувати досвід, традиції, навички виживання пересічних людей. Зневага з боку бюрократів до маргіналів, неформальних практик населення — один із головних недоліків раціональності державного управління. “Багато сучасних міст, причому не лише в країнах третього світу, виживають за рахунок нетрів і незаконних самовільних поселень, жителі яких забезпечують основними життєво важливими послугами інших” [Скотт, 2005: с. 558]. Агенти соціальної політики можуть багато зробити у сфері планомірного розподілу ресурсів і стратегічного планування, але незрідка раціональні плани держави зазнають краху, оскільки не беруть до уваги неформальних соціальних процесів, котрі сучасна держава, безумовно, може контролювати, але в принципі не може штучно створювати і підтримувати.

Які існують шляхи вдосконалення сучасної політики, якщо зважити на недоліки її базової ідеології? Основний висновок полягає в тому, що будь-яке управління соціальними процесами не може бути тотальним, інакше кажучи, неможливо досягти повного контролю над жодним типом суспільства. Виходячи із цієї простої думки, за сучасних умов слід поступово змінювати стереотипи мислення державних службовців, які часто забувають про те, що можливості втілення їхніх стратегічних планів обмежені. Ці обмеження пов’язані із тим, що формальні системи втручання соціальної політики в реальність засобами соціальної інженерії є лише одним із типів соціальних систем, відтак, залежать від успішної взаємодії з іншими підсистемами, уґрунтованими на неформальних практиках. Процеси глобалізації й економічна криза західних країн кидають виклик моделям соціальної політики, що були успішними до 70-х років ХХ століття, але сьогодні потребують суттєвого вдосконалення. Зміни в підходах до соціальної політики неминуче приведуть до зміни їхніх концептуальних ідеологічних рамок, трансформації раціональності високого модерну.

Джерела

Агамбен Дж. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Агамбен Джорджо. — М. : Европа, 2011. — 256 с.

Арендт Х. Vita active, или О деятельной жизни / Арендт Ханна. — СПб. : Алетейя, 2000. — 437 с.

Кочеткова Л.Н. Философский дискурс о социальном государстве / Кочеткова Л.Н. — М. : ИНФА-М, 2012. — 216 с.

Лефорт К. Формы истории: очерки политической антропологии / Лефорт Клод. — СПб. : Наука, 2007. — 341 с.

Мусихин Г. Очерки теории идеологии / Мусихин Глеб. — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. — 288 с.

Скотт Дж. Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / Скотт Джеймс. — М. : Университет. книга, 2005. — 568 с.

Социальная Европа в XXI веке / под ред. М.В. Каргаловой. — М. : Весь Мир, 2011. — 528 с.